

NGHĨA VỤ CON NGƯỜI VÀ NHỮNG ĐIỀU KIỆN ĐẢM BẢO THỰC HIỆN

• GS. TS. Hoàng Thị Kim Quế* - TS. Lê Thị Phương Nga**

Tóm tắt: Thống nhất nhưng không loại trừ nhau, thay thế nhau, hòa tan vào nhau, đó là bản chất của quyền và nghĩa vụ. Quyền cũng như nghĩa vụ con người là hai nguyên tắc nền tảng của trật tự, tự do, phát triển của cá nhân, xã hội, một triết lý sống cần được đảm bảo sự cân bằng, được hiến định, luật định tường minh, có cơ chế, thủ tục bảo vệ và bảo đảm thực hiện. Bài viết tập trung đề cập bản chất của nghĩa vụ trong mối quan hệ với quyền con người và những điều kiện cơ bản đảm bảo thực hiện nghĩa vụ ở nước ta hiện nay.

Từ khóa: Nghĩa vụ con người, quyền con người.

Abstract: Unifying but not mutually exclusive, replacing each other, dissolving into each other, that is the essence of rights and obligations. Human rights and obligations are two fundamental principles of order, freedom and development of individuals and society, a philosophy of life that needs to be balanced, clearly defined by the constitution and laws with mechanisms and procedures for protection and implementation. This article focus on the nature of obligations in relation to human rights and the basic conditions to ensure the performance of obligations in our country today.

Keywords: Human obligations, human rights.

Ngày nhận: 15/3/2022   Ngày phản biện, đánh giá: 18/3/2022   Ngày duyệt: 25/3/2022

1. Nghĩa vụ pháp lý là điều kiện bảo vệ, bảo đảm quyền, tự do con người và công dân, dân chủ và sự ổn định, phát triển bền vững của xã hội

Nghĩa vụ pháp lý của con người là điều kiện bảo vệ, bảo đảm quyền, tự do con người và công dân, đồng thời cũng là thuộc tính của đời sống xã hội, thuộc tính của quyền, tự do con người. Nghĩa vụ là điều kiện đảm bảo trật tự và sự phát triển xã hội. Khi thực hành các

quyền, tự do của mình, cá nhân rất dễ rơi vào trạng thái có nguy cơ lạm dụng, lợi dụng, vượt quá giới hạn và tràn sang miền cấm của pháp luật và đạo đức xã hội, ảnh hưởng tiêu cực đến quyền, lợi ích của những người khác và cộng đồng, xã hội.

Nghĩa vụ là yêu cầu bắt buộc đối với chủ thể pháp luật phải thực hiện những hành vi nhất định ở dạng hành động hợp pháp (thuộc hình thức “chấp

(*) Khoa Luật, Đại học Quốc gia Hà Nội. Email: quekim016@gmail.com.

(**) Khoa Luật, Đại học Quốc gia Hà Nội. Email: ngalethiphuong@gmail.com.

hành pháp luật” và “tuân thủ pháp luật” - không được thực hiện những hành vi bị pháp luật cấm và tính bắt buộc gánh chịu trách nhiệm pháp lý về việc không thực hiện các nghĩa vụ theo quy định pháp luật.

Xác định nghĩa vụ là xác định mối quan hệ và sự cân bằng giữa quyền và nghĩa vụ, giữa tự do và trách nhiệm, giữa lợi ích của cá nhân, cộng đồng, nhà nước, xã hội. Quyền, tự do con người chỉ có thể là hiện thực trong cuộc sống khi có hệ thống các nghĩa vụ được xác định, kiểm soát và đảm bảo thực hiện. Các bộ luật quốc tế về quyền con người cũng như nội dung của hiến pháp các quốc gia đương đại đã có chung nguyên tắc: việc thực hiện các quyền và tự do của con người và công dân không được xâm phạm đến quyền và tự do của người khác. Điều 29 Tuyên ngôn phổ quát về quyền con người năm 1948, và Lời nói đầu của Công ước quốc tế về các quyền dân sự, chính trị; Công ước quốc tế về các quyền kinh tế, xã hội và văn hóa đã thể hiện nguyên tắc chung đó: mỗi người, trong việc thực hiện, hưởng thụ các quyền và tự do cá nhân sẽ phải chịu những hạn chế do luật định nhằm bảo đảm sự thừa nhận và tôn trọng các quyền và tự do của người khác, các cá nhân có trách nhiệm với cộng đồng của họ và với các cá nhân khác. Đây là một cách quy định hợp lý tối ưu, đảm bảo sự an toàn cho mỗi cá nhân, cộng đồng và toàn xã hội.

Quyền và nghĩa vụ con người là

hai phạm trù thống nhất biện chứng. Nguyên tắc của mối quan hệ biện chứng giữa quyền và nghĩa vụ con người, công dân đã được xác định trong hiến pháp của các quốc gia, chỉ khác nhau ở mức độ thể hiện tùy thuộc vào các điều kiện về văn hoá, chính trị, pháp lý của mỗi quốc gia. Từ góc độ so sánh, có thể nhận thấy một hiện tượng là các hiến pháp trước đây ít nói đến nghĩa vụ mà tập trung quy định về quyền. Nhưng trong các hiến pháp từ thế kỷ XX, bắt đầu từ Hiến pháp nước Đức năm 1919 cho đến hiện nay, vấn đề nghĩa vụ đã được quan tâm quy định nhiều hơn.

Quyền con người, xét theo đúng nghĩa chính là sự cụ thể hóa các yêu cầu đạo đức. Nghĩa vụ pháp lý cũng được xây dựng trên cơ sở đạo đức, là sự cụ thể hoá các nghĩa vụ đạo đức xét về nguyên tắc. Đồng thời, không có sự đồng nhất hoàn toàn giữa nghĩa vụ đạo đức và nghĩa vụ pháp lý cũng như không có đồng nhất hoàn toàn giữa pháp luật và đạo đức. Nghĩa vụ pháp lý cơ bản và nghĩa vụ pháp lý cụ thể trong các lĩnh vực, quan hệ xã hội là những yêu cầu cần thiết, tối thiểu chứ chưa phải là tối đa vì rằng luật pháp không thể bao trùm hết thảy mọi vấn đề, mọi phương diện của tất cả các loại hình trách nhiệm của cá nhân, tổ chức. Tối đa như chúng ta đã biết, đó chính là đạo đức, bởi “ pháp luật là đạo đức tối thiểu, đạo đức là pháp luật tối đa”.

Nghĩa vụ pháp lý càng phù hợp với đạo đức, phù hợp với lợi ích con

người thì càng được con người tự giác tuân thủ. Nghĩa vụ thực thi pháp luật ngày nay được hiểu là nghĩa vụ đạo đức theo nghĩa rộng bởi lẽ đạo đức là cơ sở của pháp luật. Một khi những quy tắc, quan niệm đạo đức đã được luật hóa thì cũng được nội tâm hoá thành lẽ sống, thành tiêu chí đánh giá của con người. Trong nhà nước pháp quyền, dân chủ, nghĩa vụ của con người là tổng hợp các yêu cầu về đạo đức - pháp lý xuất phát từ những đòi hỏi khách quan của con người, cộng đồng và xã hội. Nghĩa vụ pháp lý và đạo đức là những điều kiện đặc biệt quan trọng đảm bảo cho xã hội tồn tại, phát triển trong trật tự, nơi đó không có sự hạn chế tự do cá nhân mà là khích lệ họ sáng tạo và phát triển.

Nghĩa vụ cơ bản hiến định là những quy định trong hiến pháp về hành vi bắt buộc đối với cá nhân và công dân, còn nhà nước, các cơ quan nhà nước, các cá nhân khác có quyền yêu cầu thực hiện các nghĩa vụ hiến định đó. Nghĩa vụ cơ bản được hiến định thể hiện trách nhiệm cá nhân đối với xã hội, nhà nước và những người khác. Tính chất cơ bản của các nghĩa vụ hiến định được thể hiện ở cả hình thức và nội dung. Trên cơ sở hiến pháp, các nghĩa vụ cơ bản sẽ được cụ thể hóa bởi các văn bản luật tương ứng. Pháp luật cần quy định hợp lý giữa tự do và trách nhiệm, giữa cái bị cấm và cái được phép làm để từng bước thực hiện các nguyên tắc của pháp luật của nhà nước pháp quyền “Được làm tất cả

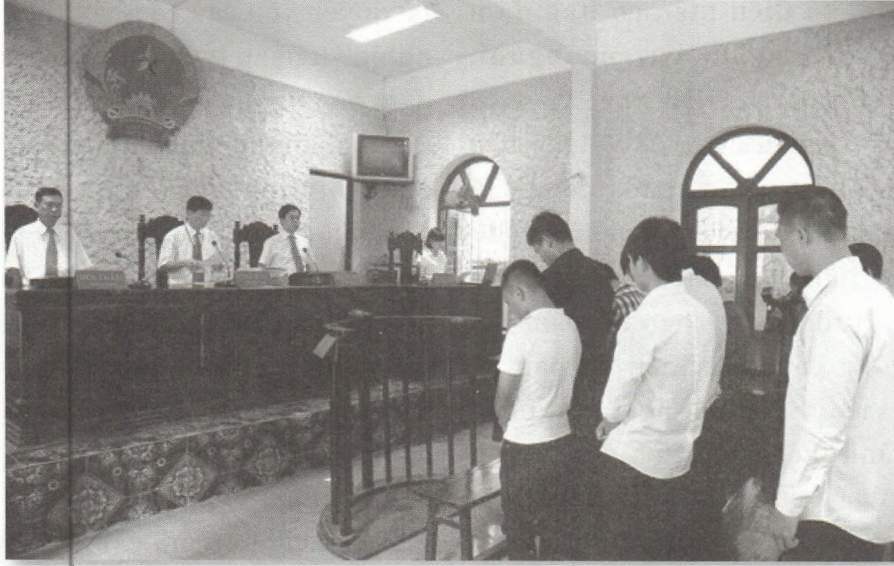
những gì luật không cấm” và “chỉ được phép làm những gì luật cho phép”.

Quyền cộng nghĩa vụ, tự do cộng trách nhiệm là tiền đề, là điều kiện đảm bảo cuộc sống bình thường, sự phát triển của bản thân mỗi người, cộng đồng, các quốc gia và toàn nhân loại. Nghĩa vụ pháp lý là thành tố tất yếu của mối quan hệ giữa nhà nước, pháp luật và cá nhân. Thiếu nghĩa vụ thì không thể có được sự cân bằng nào trong các mối quan hệ xã hội, các loại lợi ích.

Nghĩa vụ - mặt thứ hai của một thể thống nhất biện chứng của quyền và nghĩa vụ, có giá trị hữu ích cho sự tồn tại của con người và cộng đồng, xã hội. Nghĩa vụ pháp lý, nhất là các nghĩa vụ hiến định, chính là vật cản hợp pháp trong cuộc sống thường ngày đối với mọi sự lạm quyền, độc đoán, tùy tiện, vô chính phủ, và đối với tất cả những hiện tượng tiêu cực khác ảnh hưởng đến các quyền, tự do luật định của con người. Bản thân các quy định hiến pháp về quyền, tự do con người đã đi kèm theo các nguyên tắc của quyền: khi thực hiện các quyền con người, mọi cá nhân không được vi phạm quyền, tự do của người khác và mỗi cá nhân cũng phải tuân thủ những giới hạn về quyền, tự do vì trật tự và lợi ích chung theo luật định.

Nghĩa vụ là thành tố cấu thành trong quy chế/địa vị pháp lý của con người và công dân. Nghĩa vụ có liên quan mật thiết với các quyền, tự do của con người và công dân. Tự do chân

Bảo đảm tốt hơn quyền con người trong xét xử là nội dung cơ bản của Bộ luật Tố tụng hình sự năm 2015. Nguồn: dangcongsan.vn.

chính, an toàn chỉ có thể thành hiện thực khi tự do được thực hiện trong trật tự pháp lý và cơ sở/trật tự đạo đức. Nói cách khác, trật tự đạo đức - pháp lý chính là sự thống nhất của quyền và nghĩa vụ con người. Vấn đề mối quan hệ biện chứng, tính thống nhất của quyền và nghĩa vụ cũng chính là vấn đề về mối quan hệ, sự hài hoà, cân bằng giữa lợi ích của cá nhân, cộng đồng, xã hội.

Nghĩa vụ con người và công dân là điều kiện của dân chủ và sự ổn định, phát triển bền vững của xã hội. Thực hành dân chủ đòi hỏi phải có sự nhận thức đúng đắn về quyền và nghĩa vụ, tự do và trách nhiệm. Sự cân bằng giữa quyền và nghĩa vụ đảm bảo cho sự đồng thuận, hợp tác và mối quan hệ hiểu biết tôn trọng lẫn nhau giữa cá nhân, công dân và nhà nước. Nghĩa vụ là phương tiện, điều kiện đảm bảo tính hiện thực

của các quyền, tự do, lợi ích hợp pháp, chính đáng của con người.

Từ phương diện văn hoá, nghĩa vụ, trách nhiệm là một trong những thành tố của văn hóa pháp luật, văn hoá quyền con người: sự hiểu biết - tri thức về quyền, nghĩa vụ con người, về các thiết chế bảo vệ, bảo đảm quyền và thực hiện nghĩa vụ; ý thức tôn trọng quyền con người, tôn trọng các giá trị, chuẩn mực đạo đức; hành vi, kỹ năng thực hành, bảo vệ quyền con người, thượng tôn hiến pháp, pháp luật. Cần nhận thức đầy đủ, đúng đắn hơn về nghĩa vụ trong tương quan với quyền con người, quyền công dân cũng như mối quan hệ giữa cá nhân, công dân và nhà nước, cộng đồng. Quyền, tự do con người chỉ có thể là hiện thực trong cuộc sống khi có hệ thống các nghĩa vụ được xác định và đảm bảo thực hiện.

2. Một số điều kiện cơ bản đảm bảo thực hiện nghĩa vụ con người, công dân ở nước ta hiện nay

Phạm trù “điều kiện” đảm bảo thực hiện nghĩa vụ con người, công dân mang tính thường xuyên, bền vững chứ không chỉ dừng lại ở các “giải pháp tình thế”, trước mắt. Theo đó, cần tạo lập hệ thống các điều kiện cơ bản để đảm bảo việc thực hiện nghĩa vụ pháp lý, trở thành thói quen tích cực, thành lối sống của con người trong cuộc sống.

Quy định pháp luật không thể tự động hóa thực hiện theo kiểu “mệnh lệnh - phục tùng” hay chỉ đơn thuần dựa vào sự áp chế của các chế tài pháp luật. Những điều kiện cần thiết không chỉ đảm bảo cho con người tuân thủ pháp luật, không vi phạm pháp luật mà còn biết sử dụng pháp luật để bảo vệ quyền lợi hợp pháp và chính đáng của mình. Có rất nhiều điều kiện cần thiết tạo lập để đảm bảo thực hiện nghĩa vụ. Trong phạm vi bài viết này, chúng tôi xin đề cập một số điều kiện cơ bản, cần thiết tạo lập để đảm bảo thực hiện nghĩa vụ cá nhân, công dân.

Thứ nhất, nhà nước có trách nhiệm trung tâm trong việc tạo lập những điều kiện thuận lợi nhất cho cá nhân, công dân thực hiện nghĩa vụ

Nhà nước pháp quyền là nhà nước không chỉ có trách nhiệm bảo vệ, bảo đảm các quyền, tự do, lợi ích hợp pháp và chính đáng của con người mà còn có trách nhiệm trung tâm về đảm bảo thực hiện các nghĩa vụ. Nhà nước không chỉ

có quyền yêu cầu cá nhân thực hiện các nghĩa vụ pháp lý mà còn có trách nhiệm đảm bảo những điều kiện thuận lợi nhất để cá nhân thực hiện nghĩa vụ. Trong tổ chức thi hành pháp luật, các cơ quan và cá nhân công quyền có trách nhiệm bảo vệ, bảo đảm quyền, lợi ích hợp pháp, chính đáng của con người cũng như sự công bằng, bình đẳng về thực hiện nghĩa vụ của con người, không lợi dụng danh nghĩa, yêu cầu xử lý vi phạm nghĩa vụ mà vi phạm quyền.

Trách nhiệm, vai trò trung tâm của nhà nước về đảm bảo thực hiện nghĩa vụ con người được thể hiện thông qua việc tạo lập bền vững những điều kiện cơ bản như: xác định hợp lý, đầy đủ các loại nghĩa vụ pháp lý cả về phương diện nội dung và phương diện thủ tục thực hiện nghĩa vụ, đảm bảo thông tin pháp luật, phổ biến, giáo dục quyền, nghĩa vụ, trách nhiệm cá nhân, công dân; sự cân bằng các loại lợi ích; tính chuyên nghiệp, đạo đức nghề nghiệp, năng lực tổ chức thi hành pháp luật của đội ngũ cán bộ, công chức; các điều kiện về nguồn lực, kỹ thuật, kinh tế v.v..

Thứ hai, Nhà nước có trách nhiệm đảm bảo sự công bằng, bình đẳng, nhân văn, kịp thời, minh bạch, công khai, an toàn và nhất quán trong kiểm soát, xử lý cá nhân vi phạm nghĩa vụ

Công bằng, bình đẳng, nhân văn, kịp thời, minh bạch, công khai, nhất quán là nguyên tắc cơ bản của nhà nước pháp quyền trong tổ chức thi hành pháp

luật liên quan đến quyền và nghĩa vụ của cá nhân, công dân.

Đối với mỗi cá nhân, công dân điều mà họ rất quan tâm, lo ngại đó chính là sự an toàn trong thực hiện nghĩa vụ pháp lý. Do vậy, nhà nước cần có trách nhiệm đảm bảo an toàn trong cuộc sống và trong thực hành nghĩa vụ của cá nhân, tổ chức.

Xử lý kịp thời, công bằng, nghiêm minh đối với mọi hành vi vi pháp pháp luật, xây dựng niềm tin pháp luật

Tình trạng pháp luật không được thực hiện, hay thực hiện không nghiêm minh, không kịp thời, không minh bạch, công bằng trong thực thi pháp luật của các cơ quan công quyền sẽ dẫn đến những ảnh hưởng tiêu cực đến ý thức và hành vi pháp luật của công dân. Việc thiếu niềm tin vào tính công bằng, bình đẳng và nghiêm minh của pháp luật là một trong những yếu tố làm tăng thêm chi phí tổ chức thực hiện của pháp luật.¹ Max Weber đã từng nhấn mạnh rằng, một nhà nước có hưng thịnh hay không tùy thuộc vào việc những đạo luật do nhà nước ban hành có được tuân thủ hay không².

Niềm tin là một trong những tiền đề và điều kiện của sự tôn trọng và chấp hành pháp luật. Niềm tin pháp luật không tự động hoá xuất hiện ở các cá nhân mà phải có sự tác động của thực tiễn pháp luật, thực tiễn chấp hành pháp luật của những người xung quanh và nhất là của các nhà chức trách áp dụng pháp luật. Theo đó, nếu việc áp dụng,

xử lý vi phạm không nghiêm minh, không kịp thời và đúng đắn sẽ có ảnh hưởng tiêu cực đến yếu tố niềm tin pháp luật của các cá nhân.

Thứ ba, đảm bảo tính hợp hiến, hợp pháp, hợp lý, hài hòa, cân bằng các loại lợi ích trong việc xác định nghĩa vụ về phương diện nội dung và đơn giản, minh bạch về thủ tục thực hiện nghĩa vụ của cá nhân, công dân.

Sự đơn giản, minh bạch, nhất quán, thống nhất, ổn định của hệ thống pháp luật

Hệ thống pháp luật nhất quán, thống nhất, đơn giản, minh bạch, ổn định là một trong những điều kiện căn bản quan trọng góp phần đảm bảo thực hiện nghĩa vụ và quyền con người, công dân. Do vậy, trong xây dựng, hoàn thiện pháp luật nói chung, về nghĩa vụ nói riêng hiện nay là cần nhanh chóng khắc phục sự phức tạp, rườm rà, mâu thuẫn, chồng chéo nhau trong hệ thống các văn bản pháp luật. Một thực tế là có quá nhiều văn bản hướng dẫn thi hành văn bản pháp luật, bất cập cả về số lượng, cả về nội dung, mâu thuẫn, chồng chéo với văn bản gốc, với các văn bản khác về cùng một vấn đề điều chỉnh. Điều này đã gây ra nhiều khó khăn, cản trở cho việc thực thi nghĩa vụ, dẫn đến tâm lý coi thường, thiếu niềm tin vào các quy định pháp luật, tạo điều kiện cho những chuỗi vi phạm pháp luật ngoài vòng xử lý.

Khi đánh giá về chất lượng, tính hợp lý, khả thi của văn bản pháp luật,

cần tiếp cận từ góc độ đảm bảo thực hiện pháp luật. Theo đó, trong văn bản pháp luật cần được thể hiện rõ ràng những vấn đề cơ bản như: các đối tượng có trách nhiệm thực hiện, cơ quan có trách nhiệm tổ chức thực hiện, cơ quan áp dụng chế tài; cơ quan giải quyết tranh chấp; cơ quan cấp vốn; cơ quan giám sát và đánh giá; cơ quan ban hành các văn bản dưới luật; cơ quan duy trì trật tự văn bản³.

Thứ tư, điều kiện về tính hợp lý, đủ độ răn đe, phòng ngừa của các chế tài pháp luật.

Các chế tài pháp luật cần đủ độ răn đe, phòng ngừa và hợp lý. Đây cũng là một trong những điều kiện cơ bản đảm bảo thực hiện nghĩa vụ pháp lý. Thực tế cho thấy, trong rất nhiều lĩnh vực, trường hợp, các cá nhân, tổ chức sẵn sàng vi phạm pháp luật vì chế tài xử lý vi phạm quá nhẹ so với lợi ích mà họ có thể đạt được do hành vi vi phạm pháp luật đem lại. Đơn cử như các chế tài xử lý hành chính trong lĩnh vực bảo vệ môi trường, an toàn thực phẩm, trong nhiều trường hợp vẫn còn chưa tương xứng với tính chất, mức độ nguy hại của hành vi vi phạm. Các chế tài nghiêm minh và những biện pháp kiểm soát chặt chẽ việc thực thi là điều kiện quan trọng ảnh hưởng tới hiệu lực của pháp luật, đến ý thức và hành vi hợp pháp của công dân. Đây là yếu tố rất cơ bản tác động đến ý thức, hành vi của con người, cùng với những điều kiện khác, có thể dẫn dắt con người thực

hiện nghĩa vụ pháp luật và nghĩa vụ đạo đức một cách tốt nhất.

Thứ năm, kết hợp, lồng ghép giáo dục đạo đức, giáo dục pháp luật, giáo dục quyền con người và trách nhiệm thực hiện nghĩa vụ

Cùng đồng thời với trách nhiệm của nhà nước, về phía mỗi một cá nhân, công dân cần hình thành, nuôi dưỡng lối sống trách nhiệm với cộng đồng, xã hội và với cả bản thân. Một trong những điều kiện cần thiết cơ bản đối với mỗi người trong thực hiện các nghĩa vụ pháp lý đó là: hiểu biết pháp luật, nhất là những nguyên tắc, quy định pháp luật có liên quan trực tiếp đến cuộc sống, các giao dịch, hoạt động thường ngày; kỹ năng thực hành pháp luật và thông tin pháp luật; ý thức, trách nhiệm đạo đức trong những việc mình làm, niềm tin và bản lĩnh.

Tích hợp, lồng ghép giáo dục đạo đức, giáo dục pháp luật và giáo dục quyền con người, giáo dục kinh tế và văn hoá, giáo dục kỹ năng sống. Giáo dục quyền con người cần chú trọng hơn đến giáo dục ý thức trách nhiệm thực hiện nghĩa vụ, kỹ năng thực hành quyền con người, tạo lập ý thức, thói quen tôn trọng, bảo vệ quyền con người nói chung và trong thực hiện nghĩa vụ nói riêng. Con người càng hiểu biết nhiều về các quyền của chính mình thì càng tôn trọng các quyền của những người khác. Chỉ khi nào người dân được giáo dục về quyền con người thì lúc đó chúng ta mới có thể hy vọng

ngăn chặn những hành vi vi phạm quyền con người cũng như ngăn chặn xung đột".⁴

Luật pháp muốn hiệu lực, hiệu quả thì ngoài sức mạnh của công quyền, bằng cưỡng chế thì còn cần huy động cả sức mạnh của tư tưởng và của tinh thần, pháp luật phải được con người nhận thức như là cái cần thiết và có cơ sở, phải tạo niềm tin và sự tôn trọng đối với pháp luật⁵. Con người không thể nhớ hết, biết hết các quy định pháp luật, song nếu hiểu được sự cần thiết của chúng, cùng với lối sống phù hợp đạo đức, ý thức trách nhiệm đối với bản thân và cộng đồng, họ sẽ tự kiềm chế gây ra những hành vi vi phạm pháp luật. Điều quan trọng trong giáo dục, phổ biến pháp luật, do vậy, chính là việc làm sao nâng cao được khả năng nhận thức pháp lý và gây dựng được tình cảm, niềm tin pháp lý ở mỗi cá nhân.

Thứ sáu, đảm bảo các điều kiện về nguồn lực con người, tài chính, kỹ thuật, công nghệ trong tổ chức thực hiện nghĩa vụ

Để đảm bảo thực hiện pháp luật nói chung, thực hiện nghĩa vụ pháp lý nói riêng bên cạnh những điều kiện pháp lý, xã hội cơ bản còn cần đến các điều kiện về nguồn nhân lực, tài chính, kỹ thuật, công nghệ. Những năm gần đây, nhờ có việc sử dụng các thiết bị kỹ thuật, công nghệ hiện đại nên đã mang lại nhiều hiệu quả tích cực trong việc đảm bảo chấp hành pháp luật ở một số lĩnh

vực như giao thông, hải quan, dịch vụ hành chính công ở cơ sở v.v.. Cần huy động các nguồn lực nhà nước và xã hội trên cơ sở tính toán sát thực các chi phí cần thiết cho việc thực hiện nghĩa vụ pháp lý trong từng lĩnh vực cụ thể. ■

Tài liệu trích dẫn

(1) Nguyễn Sĩ Dũng, *Việc tổ chức thực hiện pháp luật trong bối cảnh xây dựng nhà nước pháp quyền ở nước ta*, Tạp chí Nghiên cứu Lập pháp, số 10/2010 <http://luathoc.cafeluat.com/showthread.php/19475-LLPL-2010-10-Viec-to-chuc-thuc-hien-phap-luat-trong-boi-can-xay-dung-nha-nuoc-phap-quyen-o-nuoc-ta>.

(2) Dẫn theo: Ulrich Karpen, *Những điều kiện bảo đảm hiệu quả của Nhà nước pháp quyền, đặc biệt ở các nước đang phát triển và các nước mới công nghiệp hoá*, trong Josef Thesing (chủ biên), *Nhà nước pháp quyền*, Nxb. Chính trị Quốc gia, H.2002, tr. 335 – 379.

(3) Xem, Ann Seidman, Robert B. Seidman, Nalin Abeysekera, *Soạn thảo luật pháp vì tiến bộ xã hội dân chủ: Sổ tay cho nhà soạn thảo*, Nxb. Chính trị Quốc gia, H. 2003, tr. 70 - 72.

(4) Thông điệp của Tổng thư ký Liên hợp quốc Kofi Annan nhân ngày Quyền con người, 10/12/2000, Thông cáo báo chí LHQ, ngày 10/2/2000

(5) Đavudóp, *Dưới lăng kính triết học*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà nội, 2002, bản dịch tiếng Việt, tr. 185-186.